

Azərbaycanın şərəfli ad daşıyan Qacarlar soyundan general oğulları ilə bərabər bu soyadı bir daha şərəfləndirən qadınları: Sürəyya Qacar, Güvərə xanım Nuriyeva, Kövkəb Səfərliyeva kimi hakim şah ailəsinə mənsub Bəhmən Mirzə Qacarin nəvələrindən biri də məşhur biolog alimimiz, Azərbaycanın maarifpərvər qadınlarından olan Validə Tutayuyq olub.

Qızılbaş tayfa ittifaqının nüfuzlu qolu kimi tarixdə yer tutan Qacarlar ailəsinin kişi nümayəndələri ilə yanaşı bu sülalənin qadın nümayəndələri də elmin-maarifin inkişafında imza qoyacaq qədər mühüm işlər görmüşdülər. Tiflisin adlı-sanlı Azərbaycanlı qadınları Mələksima Qacar, Gövhər Qacar Qaf-

polkovniki Rüstəm bəy Mirzəyev idi. ADR zamanı Bakının Şəhər polis rəisi işləyən Rüstəm bəy Mirzəyev Azərbaycanın işğalından sonra Bolşevik hökumətinin ilk 1 saylı hökmü ilə edam olunmuş 15 adamdan biri idi.

Validə Tutayuyqun ana babası şahzadə Şahrux Mirzə Qacar(1843-1915) Çar ordusunun Kazak qoşununda fəaliyyət göstərmiş, həmyerlisi Rüstəm bəylə demək olar ki, birgə xidmət aparmışdılar.

Buna görə də hərbi qulluqla əlaqədar Vətəndən uzaqlarda olan və cəbhədən cəbhəyə adlayan Rüstəm bəy Qarabağa döndükdə yaxşı tanıdığı Qacar şahzadə ailəsi ilə qohum olur.

Tutayuyq ailəsinin bərk-bərk gizlədikləri, yaxına belə qoymadıkları bu

sinə qəbul edilən V.Tutayuyq bu vaxtdan etibarən institutda axşam təhsili ilə yanaşı əmək fəaliyyətinə başlayır. 35 yaşında biologiya elmləri doktoru adını alan ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur Validə Tutayuyq. 1939-cu ildən Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda Botanika kafedrasına başçılıq etməyə başlayır.

Eyni zamanda, o, SSRİ-nin müxtəlif zonalarında örtülü toxumlu bitkilərin nümayəndələrində çoxləçəkli çiçəklərin tədqiqatını davam etdirir. Bu işi həyat idealına çevirən və daha geniş miqyasda irəlilədən bilgin, eyni zamanda mərd, mübariz bir qadın olmuşdur.

Azərbaycan elminin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan bu alim qa-

Qacarlar ailəsindən alim qadın: Validə Tutayuyq, nəslə, ailəyə

qaz canişini, general, qraf Voronsov-Daşkovun sərəncamı ilə yaradılan Xeyriyyə Cəmiyyətində (1906-1917) Sofiya (Səkinə) xanım Şaxtaxtinskaya, Naxçıvan xanları nəslindən olan xanım Əlixanova-Avorskaya, Nigar xanım Şıxlinskaya, Məsumə xanım Talışinskaya, Mina xanım Talışinskaya, Həmidə xanım Cavanşir, Səltənət xanım Əhmədova ilə bir sırada coşqun fəaliyyət göstərmişdilər.

Buna baxmayaraq yaxın zamanlardək ziyalı qadınlarımızdan, xüsusən elminizin inkişafında xüsusi yer tutan elm xadimlərindən, onların işıqlı, humanist məramlı fəaliyyətlərindən bəhs olunmamaqda idi.

Ara-sıra bu mövzudan bəhs edildikdə belə göz önündə olan bəzi tanınmış şəxsiyyətlərin həyat yoldaşları ilə kifaflənməli olurduq.

Lakin bunların içərisində elələri də vardır ki, hər biri haqqında ayrıca söz açılmasına xüsusən günümüzdə ehtiyac duyulmaqdadır.

O hakimiyyətdə olan Qacarlara ana tərəfindən mənsub idisə, atası Xasbulat (Kaspulat) bəy əslən Şimali Qafqazdan idi. Onun Azərbaycana yolu Peterburq Meşəçilik Akademiyasındakı təhsil illərindən başlamışdı. Xasbulat bəy Tutayuyq (Tutayuk- soyu Kuban bulqarlarına aid soylardandır; mənaca "dəvə balası, köşək" anlamına gələn uğurlu addır.

Hazırda Kuban boyunda, eləcə də çərkəzlər arasında rastlanılır) ali məktəbi əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra bir daha yitimçilik, xüsusən anasızlıq qəhrini çəkdiyi doğma ata yurduna dönmək istəməmiş, təhsil illərində yaxın olduğu əslində ata tərəfdən qohumu Üzeyir bəy Hacıbəyovun məsləhəti ilə Şuşaya gəlmişdi. Qohumluq bağları ilə gedib Xurşidbanu Cavanşirin(şair Nətvən) əri general Xasay xan Usmiyevlə bağlı olan Xasbulat bəy Tutayuyq həvəslə işə başlamış, Qarabağ ormanlarına gözetçi - meşəbəyi təyin edilmişdi.

Xasbulat bəy gec ailə qurmuşdur: O 1903-cü ildə Şuşada Qızlar Gimnaziyasında müəllim işləyən, rus dilini mükəmməl bilən şəhərdəki savadlı qadınlardan biri sayılan Súdabə adlı xanımla evlənmişdi. Súdabə xanım Şuşanın Qacar soyuna mənsub kübar ailəsinə mənsub idi.

Onların uşaqları - qızları Zinyyət, Fatma, Ənbər, Validə və oğlu Murad bu izdivacdan doğulmuşdu. Xasbulat bəyin qayınatası Çar ordusu Kazak qoşunu

mənşə "sırrı" Validə xanımın, istərsə də bu şanlı-şöhrətli ailənin tərcümehalında bir qırıqlıq, boşluq yaratmışdı. Yadımdadı bizim tələbəlik illərində məşhur "Qara Bəhrəm" adı ilə tanışığımız savadlı, prinsipial bir adam olan fizika-riyaziyyat üzrə alimin həmin şöhrətli ailəyə mənsub olmasını da bilməzdik (O Validə Tutayuyqun dayısı, Bakının AXC dövründə polis rəisi Rüstəm bəyin oğlu idi). Bəhrəm müəllimin deyimləri, cəsarətli zərbi-məsəlləri universitetimizdə məşhur idi.

Özünün çox ahıl yaşında günahkar kimi Ali İnqilab Tribunalı hökmü ilə güllənənən sabiq Bakı polismeyestri Rüstəm bəy Mirzəyev Validə Tutayuyqun babası-anası Súdabə xanımın atası idi.

Həyatdan səhifələr: gül-çiçəyə könlü verən, "Xarı bülbül" çiçəyini kəşf edən bilgə qadın bu adda opera yazmaq istəyirdi.

Tutayuyq ailəsinin sonbeşiyi olan Validə Xaspolad qızı Tutayuyq 1914-cü il sentyabrın 23-də Qarabağın ürəyi sayılan Şuşada I Dünya müharibəsi başladıqdan az sonra anadan olmuşdur.

Atasının peşəsinə böyük sayqı ilə yanaşan Validə xanım onun yolunu seçir. Tutayuyqun namizədlik dissertasiyası "Şəbbügülündə çoxləçəkliyin təbiəti" adlanırdı. Bir biolog idi çəmənin, çölün dilini bildikcə ana təbiətə Vətən deyib yaxınlaşırdı.

Görüb tanımadığı həsrətli nağıllardan xəyalların gücü ilə uçub bağlandığı ata-baba yurdu Noqay çöllərinin səfasını, cazibəsini yaşayırdı əməllicə. O, 1930-cu ildə Şuşa şəhər 9 illik orta məktəbini bitirərək Gəncədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun "Bağçılıq və bostançılıq" fakültəsinə daxil olur. 1932-ci ildə həmin institutun Bağçılıq kafedrasına preparator vəzifə-

dını məhz Azərbaycan təbiətinə aid bitkilər məşğul edirdi: tarixi reliq bitki olan dəmirəğacı, şabalıt, nar... bunlar üzərində sitogenetik təhlillər aparır, nəinki Sovet İttifaqı ölkələri, habelə Qərb dövlətlərindəki elm aləminə yeni töhvələr bəxş edirdi. Şuşanın Cıdır düzündə yetişən "Xarı bülbül" çiçəyinin bio-ekoloji xüsusiyyətlərini də ilk dəfə Validə Tutayuyq öyrənmiş, elmi şərhini vermişdi.

Bununla bu nadir bitkinin məhz Şuşa təbiətinə aid olduğunu bütün dünya botaniklərinə çatdırmışdı. Çox keçmir ki o, çiçəklərin elmi şəkildə tədqiqi üzrə fəaliyyətini doktorluq dissertasiyası ilə nəticələndirir.

Bələliklə, Validə Tutayuyq 35 yaşında biologiya elmləri doktoru adını alan ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur. Bu onun uğuru idi. Bu yorulmaq bilməyən zəhmətkeş alimin elmi uğurları onun şöhrətini vətəndən uzaqlara yaymış, onu dünyanın məşhur alimlərin sırasına çıxarmışdır.

Sevdiyi təbiəti, poeziyanı, musiqini birləşdirmək istəyirdi və bəstəkar Fikrət Əmirovla birgə "Xarı bulbul" operasına başlamağa niyyətli idilər. Xarı bulbul sevdasını Gəncədə həm qonşusu, həm dostu olan bəstəkrin da başına Xarı bülbül əfsanəsini danışa-danışa o yerləşdirmişdi. Dönə-dönə olduğu Cıdır düzündə gülü-çiçəyi az müşahidə etməmişdi.

Həm də müşahidəsində o da maraqlı idi ki, gül-çiçəyə aşiq idisə də bu aşıqlıqın kökündə onun biolog ixtisası dayanırdı. İxtisasının ustası olan Validə xanımdan ətrafındakıları heyretə salan "göydəndüşmə" xəbərlər eşitmək olardı.

Deyirdi ki, həmişə çal-çağırılı, tar kamanlı Çıdır düzündə çiçəklər qalan yerlərdəkilərdən tez açırdı. Onları həvəyə gətirib düymələnmiş qönçələrindən ləçək-ləçək açırdan muğam avazı olub. Bu sözü ölkənin ilk qadın bir akademikin, şair ürəkli biologun ağzından sözün əsil mənasında qəbul etməli olursan.

...**"Xarı bülbül" elə nağıl olaraq qaldı. Vaxtsiz-vədəsiz gələn ölüm bu işi onların əlindən aldı: Validə xanım 1980-ci il dekabrın 12-də əbədiyyətə qovuşdu. Ondan üç il sonra isə Fikrət Əmirov. "Xarı bulbul" əfsanəsi operası yazılmadan həmişəlik əfsanə olaraq qaldı.**